

Хидирова Ч.Х.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДА III ТИПТЕГИ
ИЗАФЕТТИК ТҮРМӨКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ

Хидирова Ч.Х.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ИЗАФЕТНЫХ КОНСТРУКЦИЙ III ТИПА В ПОЭМЕ ЖУСУПА
БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

Ch.H. Hidirova

USING IZAFET CONSTRUCTIONS III TYPES IN JUSUP BALASAGYN'S POEM
«BENEFICIAL KNOWLEDGE» / «WISDOM WHICH BRINGS GOOD FORTUNE»

УДК:821.512.154

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанында колдонулган изафеттик түрмөктөрдүн III тибинин колдонулушу өзгөчөлүктөрү, типтери жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: «Куттуу билим» дастаны, синтаксис, изафеттик түрмөктөр, структура, тип, кызматы, ядролук жана кошумча түгөйлөр.

В этой статье анализируются особенности употребления и типы изафетных конструкций III типа в поэме Жусупа Баласагына «Благодатное знание».

Ключевые слова: поэма «Благодатное знание», синтаксис, изафетные конструкции, структура, тип, функция, ядерные и вспомогательные компоненты.

In this article investigated peculiarities of using izafet constructions III types in Jusup Balasagyn's poem «Beneficial knowledge» / «Wisdom which brings good fortune».

Keywords: poem «Beneficial knowledge» / «Wisdom which brings good fortune», syntax, izafet constructions, structure, type, function, fundamental and auxiliary component.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде кеп жараянында синтаксистик түрмөктөр өтө көп колдонулат. Тарыхый, адабий, тилдик-фактылык маалыматтарга саресеп салып караганыбызда, синтаксистик түрмөктөрдүн кеп жараянында колдонулушу байыртан эле колдонулуп, азыркы кезде өтө кеңири масштабга ээ болуп, көлөмдүк жагынан да, структуралык жагынан көп кырдуу типтерде колдонула баштагандыгын массалык маалымат каражаттарынан, көркөм чыгармалардан дароо эле байкоого болот. Бирок бүгүнкү күнгө чейин көркөм адабий мурастардагы чыгармаларда синтаксистик түрмөктөрдүн колдонулушун иликтөө иликтөө иши көз жаздамында калып келет. Көркөм чыгармалардын тилин семантикалык-лексикалык, диалектилик, стилдик жактан гана иликтеп тим болбостон, синтаксистик жактан иликтөө иши да тил илиминин өнүгүшүнө түздөн- түз салым кошот деген ойдо, биз бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанында колдонулган синтаксистик түрмөктөрдүн изилдөөнү максат кылып алдык.

“Куттуу билим” дастанында жогоруда белгиленген синтаксистик түрмөктөрдүн эң көп колдонулганы изафеттик түрмөктөр (ИТ) болуп эсептелет. Биз Т.Козубеков тарабынан которулган “Куттуу билим” дастанынын текстин иликтөөгө алганыбызда 600дөн ашуун изафеттик түрмөк колдонулганын

аныктадык [Козубеков, 1993]. Аларды негизги типтерге жана ар бир типти ич ара структуралык майда типтерге бөлүштүрүп анализдеп-синтездеп караганыбызда дастанда тил илиминде, түркологияда белгиленип жүргөн изафеттик түрмөктөрдүн төрт тиби да кездешерин аныктадык. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында изафеттик түрмөктүн эң көп колдонулган тиби III типтеги ИТ болуп эсептелет. Экинчиден, дастанда колдонулган III типтеги изафеттик түрмөктөрдүн структуралык типтери да өтө кеңири жана ар түрдүү келет. Үчүнчүдөн, дастандагы III типтеги ИТ бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн милдеттеринде колдонулат.

I. III типтеги ИТ жайылма ээлик милдетти аткарат.

I. 1. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган III типтеги ИТ төмөнкүдөй структуралык типтерде жайылма ээлик милдетте колдонулган.

I. 1. 1) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

3+	Илик жөн.+	3+	Жак-таандык м.
----	------------	----	----------------

82. *Өткүрмүштүн шакирти* Акдилмишке Өткүрмүштүн өлүмүн угузат. 490. Акылдуу адам айткан сөздү тыңда, *Акылдын уюткусу* жатат мында. 8. *Калктын башы* ал Мухаммед пайгамбар, *Көптүн жүзү*, көрө турган көзү ал. 2137. Жакырланса өз элин кайыр сурап, *Бийлигиндин тиреги* кулайт урап. 1865. Акылда *жакишылыктын башталышы*, Өзүндө баары түгөл, баары жакшы. 1906. *Бектин өзү* акыл, билим кени да, *Кулдун сөзү* – кургак сөздүн жели да. 1928. Бүт ааламга тараса *бектин даңкы*. Күндөн күнгө мөмөлөп артса дагы. 6103. *Адамдыктын белгиси* эки нерсе: Боорукердик, жоомарттык – ушул экөө. 4968. Жайнап турду асмандан *күндүн көзү*, Жарыкка толуп чыкты *аалам бети*. 5462. *Бектин күчү* – казына, аскер келет, Эки тирек бек болсо, бийлик да бек. 3182. Баркы зор билимдүүлөр айткан өзү, Капалуу көңүлдү ачат *бектин сөзү*. 3627. *Тирүүлүктүн түйшүгү* закымга окшош, Жакындасан алыстап, эч жолотпос. 4697. *Тириликтин жыргалы* өмүр үчүн, Өмүр бүтсө – кереги ташка тийсин. 2383. Жоону көрсө - кызарат *эрдин көзү*, Жоого кирсе –

кызарат жердин жүзү. 1807. Киши көнү бак тура – суу да жаны, Бектин сөзү гүлдөтөт суудай аны. 5139. Мына эми сага тийди бектин куру, Өмүр кыска, ойлой жүр эртеңкини. 5785. Эликтин сыйы сага чексиз эле, Кезеги го ага тете акы төлөө. 2722. Ток пейил буюмдарга көзүн артпайт, Көр оокаттын салмагы аны баспайт. 211. Сөз бизге Кудай буйруп көктөн түшкөн, Адамдын артыктыгы ушул сөздөн.

I.1. 2) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү ат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Ат атооч +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.
------------	------------	-----	----------------

4825. Бүгүн сенин дөөлөтүң ашып-ташса, Ишенбе, эртең анын жолу башка.

I.1. 3) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алып затташкан сын атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

3 +	Илик жөн.+	Зат.сын а +	Жак-таандык м.
-----	------------	-------------	----------------

2087. Бойлордун эң жакшысы – орто бойлуу, Андайлар көзгө толум терең ойлуу. 1357. Мээрман бир адамдын айтканын ук, Сапаттын эң кымбаты - мээрбандык. 5808. Кишинин эң мыктысы асыл адам, Адамдыкты эч качан унутпаган. 4708. Адамдын эң асылы – карыганча, Жамандыксыз, жакшылык дайым кылса. 4709. Адамдын бактысызы – карыса да, Написинин артынан кууп турса.

I.1. 4) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Зат.сын+	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.
----------	------------	-----	----------------

1358. Мээримдүүнүн сөзү майдай жагымдуу, Кут даарытып, сылап-сыйпайт жаныңды. 970. Дудук байкуш үн чыгарбас моло таш, Билимсиздин сөзү адамды жарытпас. 975. Билимсиздин көңүлү – чөлдүн куму, Каптаса да ным калбайт көлдүн суусу. 3224. Билим менен иштесең пайда берер, Билимсиздин эмгеги – түйшүк бекер. 5385. Ток пейил адам айткан сөздү уккун, Ток пейилдин пейили – байлыгы чын. 2189. Акылдуунун уругу – жакшы урук, Кайда болсо кур болбой өнөт чыгып.

I.1. 5) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү ат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган ат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Ат а. +	Илик жөн.+	Ат а.+	Жак-таандык м.
---------	------------	--------	----------------

343. Болсо эгер пендесинде мунун баары: Анда анын өмүр бою куураганы. 2071. Мунун баары бектикте керек, Элик, Ардактайт эли төрдөн орун берип. 3001. Мунун баары – жакшылык берет бегим, Жакшылык жасаганды сыйлайт бегим.

I.1. 6) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган ат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

3 +	Илик жөн.+	Ат атооч +	Жак-таандык м.
-----	------------	------------	----------------

2232. Момунду элдин баары жакшы көрөт, Зулумдан эч жолобой качып берет. 1906. Бектин өзү акыл, билим кени да, Кулдун сөзү – кургак сөздүн жели да. 4443. Малчылардын бардыгы – асыл келет! Ишенимин алардын актоо керек!

I. 1. 7) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган жардамчы атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

3 +	Илик жөн.+	Жард.атооч +	Жак-таандык м.
-----	------------	--------------	----------------

3032. Аскер болсо, бөксөрбөйт элдин ичи, Аскер жокто чамасыз бектин күчү. 4824. Күнүмдүктүн акыры тарткан тузак, Азгырылба сен ага – бекем тутат. 5817. Шашпай иште, иштей турган ишинди, Шашмалыктын арты кырсык, өкүнүү. 631. Акылга бай бир адам минтип коёт: “Шашкандыктын аягы – кейиш болот”. 2064. Эң жаманы баарынан – өжөр делет, Өжөрлүктүн аягы абийир төгөт.

I.2. Кошумча компоненттүү (к.к.) III типтеги ИТ төмөнкүдөй структуралык типтерде келип, жайылма ээлик милдетти аткарат.

I.2. 1) Кошумча компоненттүү (к.к.) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат же ат атоочтон, экинчи түгөйү жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон туруп жайылма ээлик милдетти аткарат.

К.к+	3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.
------	-----	------------	-----	----------------

2417. Айтты акдилмиш: “О, Элик, мындай делет: Эки иштин маани-жөнү эң чоң келет. 1163. Бир түрктүн ыркактарга насааты ушул: “Көрөр көздүн жарыгы – кыз да уул”. 417. Келишти көп жерлердин акылманы, Акылы артык жандар анын баары. 4761. Керексиз бул дүйнөнүн көйү мага, Пайдасы жок мен үчүн дөөлөтү да. 237. Эми келди сенин дагы кезегиң, Моюн сунуп, жакшы ишинди өтөгүн. 1179. Кандай катуу шум ажалдын чеңгели, Бир чеңгелдеп ким болсо да жеңгени!

I. 2. 2). 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, кошумча компоненттүү экинчи ядролук түгөйү жак-таандык мүчөнү кабыл алган зат же ат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроолорго жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

3 +	Илик жөн.+	К.к. +	3 +	Жак-таандык м.
-----	------------	--------	-----	----------------

4323. *Кедейдин бар түйшүгү* – карын камы, Курсагы үчүн кам көрөт анын баары. 1481. Артымда менин сыйлуу сөзүм калат, Боло көр, кутман Элик, сак-саламат. 5580. *Элиңдин бир милдети* – жарлыгыңды, Ыйык тутуп, ар бирин так аткаруу. 2873. *Эстүүнүн бир белгиси* – кишичилик, Билимдүү – мыкты адам алгын билип. 1524. *Денеңдин токтоор жери* – салган тамың, Жаныңдын жашаар үйү – денең дайым.

1. 2. 3). Кошумча компоненттүү 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, кошумча компоненттүү экинчи ядролук түгөйү жак-таандык мүчөнү кабыл алган зат же ат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроолорго жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

К.к. +	3+	Илик жөн.+	К.к.	3+	Жак-таандык м.
--------	----	------------	------	----	----------------

966. *Кара баштын кас душманы* – кызыл тил, Канча башты жутту, дагы жутат – бил.

1.2. 4) Синтаксистик түрмөктөр жана бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан III типтеги ИТ жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Эликтин Акдилмишке берген суроосу. Эликтин Өткүрмүшкө айткан насааты. Акдилмиштин Эликке айткан жообу. 828. Ошондой менин заңым жана өзүм, Элге тартуу – ак ишим, адил сөзүм.

III типтеги ИТ жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет.

II. 1. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган III типтеги ИТ төмөнкүдөй структуралык типтерде жайылма толуктоочтук милдетте колдонулган.

II. 1. 1) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө жана барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн бирин кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, кыймыл-аракет багытталган тике же кыйыр объектини билдирип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет.

II.1.1) а) Барыш жөндөмөдө келген III типтеги ИТ кимге? эмнеге? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.+	Барыш ж.
-----	------------	-----	-----------------	----------

4685. Сен мына алыс жерден келдиң маган, *Сыйынуунун жолуна* кылдың зыян. 1425. *Жашоонун жыргалына* коротпо өмүр, Тез өтөт андай жыргал, чөгөт көңүл. 4533. Көңүл бур акылмандын айтканына, Кеңешин туура тутуп, ишинди ула.7. *Кудайымдын элчисине* ырахмат, Жолун жолдоп жүргөндөргө урмат, даңк! 2398. *Баатырлардын баарына* олжо тарат, Жүздөрү кубанычтан күйүп-жанат.

II.1.1) б) Табыш жөндөмөдө келген III типтеги ИТ кимди? эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат. Мындай ИТ

түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөндүгүнө карай ич ара майда типтерге ажыратылат.

1) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө менен табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.+	Табыш ж.
-----	------------	-----	-----------------	----------

82. Өткүрмүштүн шакирти Акдилмишке *Өткүрмүштүн өлүмүн* угузат. 3039. Эки күч элдин кыйрын сактайт тынч. Сары алтын анын бири, бири – кылыч. 1753. *Акдилмиштин эмгегин* баалап Элик, Жактырды чынчылдыгын ал тен берип. 1848. *Акылдын сапаттарын* толук айтчы, Бул сөздө негиз кайсы, маани кайсы? 27. Акдилмиш Эликке *акылдын маанисин* айтат. 1894. Элик деди: “Акдилмиш, айтчы мага, *Сүйүүнүн белгилерин* бирден сана. 1960. Бек, даража ыйык да – абийир менен, *Бектин наамын* жакшылап тутканы жөн. 4722. Ыргыгтым *күнүмдүктүн азыгырыгын*, Тилек бүттү, сөзүм жок, бейпил жаным! 3039. Эки күч элдин кыйрын сактайт тынч, Сары алтын – анын бири, бири – кылыч. 3177. Түшүндүрүп миң кырлуу *иштин жайын*, Акыл менен айлантып сөзгө алайын. 2719. Билимдүүлөр чыгарат *элдин даңкын*, А кылыч - коргой билсин *элдин баркын*. 3223. Кудай деп сыйындыңбы – алгын билим, Илим ачат *дүйнөнүн эшиктерин*. 3142. Угуп ал акылмандын айткан сөзүн, Акыл берет *бийликтин берекесин*.

2) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө менен табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

Зат сын а+	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.+	Табыш ж.
------------	------------	-----	-----------------	----------

2614. *Токпейилдин айтканын* түшүнүп көр, Ток пейил байдын байы дешет элдер.

3) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө менен табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган ат атоочтон уюшулуп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

Зат.сын +	Илик жөн.+	Ат а+	Жак-таандык м.+	Табыш ж.
-----------	------------	-------	-----------------	----------

116. *Илимдүүнүн бардыгын* колуна алды, Билимдүүнү чакырып ишке салды.

4) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө менен табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган ат атоочтон уюшулуп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

3 +	Илик жөн.+	Ат.а+	Жак-таандык м.+	Табыш ж.
-----	------------	-------	-----------------	----------

497. Адамга керек дайым боорукердик, Көмөк барда – тоскоолдун баарын жеңдик. 2097. Кедей ичсе- түгөтөт өз тапканын, Бектер ичсе –ач кылат элдин баарын. 5365. Жер үстүндө өнгөндү – дандын баарын, Тынбастан казынаңа жыйып алдың.

5) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү кыймыл атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө менен табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

Кыймыл а. +	Илик жөн.+	3 +	Жак- таандык м.+	Табыш ж.
----------------	---------------	--------	---------------------	----------

66. Акдилмиш Өткүрмүшкө конокко чакыруунун жол-жобосун айтат. 65. Акдилмиш Өткүрмүшкө конокко баруунун жол-жобосун айтат.

II.1.1) в) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө менен чыгыш жөндөмөдө келген ИТ кимден? эмнеден? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.+	Чыгыш ж.
-----	------------	-----	--------------------	----------

421. Түйшүктүн көптүгүнөн баш адашат, Акылдуу адам керек – жөндөөчү бат. 6386. Таза эмеспиз күнөөнүн тузагынан, Кудайым сактай көрсүн азабынан. 3359. Жалгыздыктан зыянды тапканым жок, Пенделиктин көйүнөн калдым бошоп.

II.1.2) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси менен жандоочу айкашып келген жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон туруп, ким менен? эмне менен? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.+	менен
-----	------------	-----	-----------------	-------

461. Бакыттын куру менен курчанды эл, Козу менен жайылды көк бөрүлөр. 2131. Бийликтин күчү менен кемтик толот, Баш аламан, козголоң болбойт дечи!

II.1.3) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси тууралуу, туурасында жандоочу менен айкашып келген жак-таандык мүчөлүү сөздөрдөн туруп, ким тууралуу? эмне тууралуу? эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак- таандык м.+	Тууралуу, туурасында
-----	------------	-----	------------------------	-------------------------

17. Күнтууду Элик Айтолдуга адилеттин сапаттары туурасында айтат. 25. Акдилмиштин Эликке киргени туурасында айтылат. 26. Акдилмиштин Күнтууду Эликке кызматка киргендиги тууралуу айтылат. 84. Акдилмиш Өткүрмүштүн өлүмүнө кайгыргандыгы туурасында айтылат. 15. Айтолдунун өзү Дөөлөт экендиги туурасында айтылат. 14. Айтолдунун Күнтууду Эликтин алдына келиши туурасында айтылат. 24. Күнтууду Элик Акдилмишти өзүнө чакыртканы тууралуу айтылат.

18. Күнтууду Элик Айтолдуга Адилеттин сапатынын мааниси туурасында айтат.

II.2. Кошумча компоненттүү (к.к.) III типтеги ИТ төмөнкүдөй структуралык типтерде келип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат.

II.2. 1) Кошумча компоненттүү (к.к.) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө ормасындагы зат же ат атоочтон, экинчи түгөйү жак-таандык мүчө жана табыш жөндөмө мүчөлүү зат же ат атоочтон туруп жайылма толуктоочтук милдетти аткарат.

К.к. +	3 +	Илик ж. +	3 +	Жак-таандык м.+	Табыш ж.
--------	-----	-----------	-----	--------------------	----------

4612. Чын досуңдун көңүлүн ыйык сакта, Достук болбойт – бир жолу көңүл калса! 1174. Керектүү иштин баарын актабадым, Керексизин четтетип таштабадым. 12. Өткүрмүш Акдилмишке бул дүйнөнүн көйүн айтат. 1204. Айтты Акдилмиш: “Уктум, ата, бардыгын,- Өлүм барда бул дүйнөнүн тардыгын.

II.2. 2) 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат, ат атоочтон же затташкан атоочтуктан, кошумча компоненттүү экинчи түгөйү жак-таандык мүчө жана барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн биринде турган зат атооч, ат атоочтон туруп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат.

3175. Айтты акдилмиш: -О, Элик, бактыярым, Аткарам айтканыңдын толук баарын. 5136. Сен неге менден кеңеш күтүп калдың? Замандын өз жолунан сабак алгын. 3142. Угуп ал акылмандын айткан сөзүн, Акыл берет бийликтин берекесин. 1401. Эсиңе ал өмүрүңдүн тез өтөрүн, Төрөлүү, өлүү жолу кыска экенин

II.2. 3) Кошумча компоненттүү 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат, ат атоочтон же затташкан атоочтуктан, кошумча компоненттүү экинчи түгөйү жак-таандык мүчө жана барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн биринде турган зат же ат атоочтон туруп жайылма толуктоочтук милдетти аткарат.

К.к. +	3.+	Илик ж.+
--------	-----	----------

К.к. +	3.+	Жак-таандык мүчө
--------	-----	------------------

II.2. 4) Синтаксистик түрмөктөр жана бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан III типтеги ИТ жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет. Бирок иликтөөгө алынган дастанда татаалдашкан III типтеги ИТ негизинен тууралуу жана туурасында деген жандооч сөздөр менен айкашып келет:

19. Айтолду Эликке тилдин жакшы сапаттары жана сөздүн пайдасы туурасында айтат. 23. Айтолдунун Күнтууду Эликке жазып калтырган керээзи туурасында айтылат.

III. “Куттуу билим” дастанында III типтеги изафеттик түрмөктөр баяндоочтук милдетте да көп колдонулат. Алар негизинен ээси да баяндоочу да атооч жөндөмөдө келген сүйлөмдөрдү уюштурат. Төмөнкүдөй структуралык типтерде келет. Алардын биринчи түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат

атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон турат.

III. 1. Жалан ядролук түгөйлөрдөн турган III типтеги ИТ жайылма баяндоочтук милдетти аткарат.

III. 1.1. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

3 +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.
-----	------------	-----	----------------

4618. Кесел деген – өлүмдүн кабарчысы, Оорунун өлүм болот коштоочусу. 975. Билимсиздин көңүлү – чөлдүн куму, Каптаса да ным калбайт көлдүн суусу. 2105. Бакытты түзүп турган негиз ушу; Жакшы иштер – жакшылыктын таянычы. 2489. Бийликте канча турса Элик өзү, Улуу хажиб – Эликтин көрөр көзү.

III.1.2. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

Зат. сын +	Илик ж.+	3 +	Жак-таандык м.
------------	----------	-----	----------------

986. Негизсиз сөз – акылсыздын айгагы, Ойсуз башка түшөт каңгып кайдагы.

III.1.3. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү затташкан сын атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

3 +	Илик жөн.+	Зат.сын +	Жак-таандык м.
-----	------------	-----------	----------------

2191. Такыбалар – адамдын жакшылары, Бечараны сакайтып болот дары. 2620. Ач көз бектер – кедейдин эң кедейи, Ток пейил кул – байлардан артык пейли.

III.1.4. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү затташкан сын атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

Зат.сын+	Илик жөн.+	Зат.сын+	Жак-таандык м.
----------	------------	----------	----------------

2422. Бек өзү – татыктуунун татыктуусу, Бул экөө – кызматкердин эң мыктысы.

III.2. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси элең, бол, де ж.б.у.с. кызматчы сөздөр айкашып келген жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

Зат.сын +	Илик жөн.+	3 +	Жак-таандык м.+	Элең, бол, де...
-----------	------------	-----	-----------------	------------------

1162. Мен үчүн сен көзүмдүн кареги элең, Мен өлөм – сен өмүр сүр аман-эсен. 800. Мына мен – Адилеттин өзү болом, Адил заңдын аярлар көзү болом. 4530. Алар дагы кудайдын кулу болот, Кыйнай берип, өзүнө кылба тозок! 1376. Сен –

бексин, дүнүйөнүн кулу болбо, Сен анын каарын күпөй, түшкүн жолго. 2728. Бегинин таламында болот дайым, Бегине арнап коёт малын-жанын. 1279. Бардык ишти Кудайдын буйругу де, Ага ишенип, ак кызмат ишин өтө.

III. 3. Кошумча компоненттүү III типтеги ИТ жайылма баяндоочтук милдетте келет:

III. 3.1. Кошумча компоненттүү 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат же ат атоочтон, экинчи түгөйү жак-таандык мүчөлүү зат же ат атоочтон туруп жайылма баяндоочтук милдетти аткарат.

897. Боорукердик – жакшы иштин жөрөлгөсү, Эл үчүн жакшылыгы пайда дечи. 1906. Бектин өзү акыл, билим кени да, Кулдун сөзү – кургак сөздүн желси да.

III. 3.2. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат же ат атоочтон, кошумча компоненттүү экинчи түгөйү жак-таандык мүчөлүү зат же ат атоочтон туруп жайылма баяндоочтук милдетти аткарат.

2103. Уятсыздар – адамдын жеткен касы, Тилинен чындык сөзү чыкпайт асты. 2394. Мага бир сынчы киши мындай деди, Сынчы сөзү – билимдин нак өзөгү.

III.3. 3. Бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан III типтеги ИТ жайылма баяндоочтук милдетти аткарып келет: 2556. Бул экөө тең – ордонун даңк, сыймыгы, Ордо даңкын чыгарар экөө ушу. 4619. Оору – азап, өлүмдүн чабарманы, Өлүмдө өнүү барбы, жыргал кайсы?

IV. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында бышыктоочтук милдетти аткарып келген III типтеги ИТ да кездешет. Алар негизинен жардамчы атоочтор менен жандоочтордун колдонулушу аркылуу түзүлөт. Ошондуктан дастанда кездешкен III типтеги изафеттик түрмөктөрдү төмөнкүдөй эки негизги типке бөлүп кароого болот.

IV.1. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат атооч, атоочтук сөздөрдөн, экинчиси жак-таандык мүчөлүү жардамчы атоочтон турган ИТ орундук, мезгилдик маанилерди туюндуруп, кайда? качан? деген суроолорго жооп берип, жайылма бышыктоочтук милдетти аткарат:

2004. Ач көздөрдүн ичинде байы болбойт, Дүйнөнү бүт жесе да карды тойбойт. 3145. Жок эмес, билими артык ишке жараар, Туугандардын ичинде бир киши бар. 3551. Дөөлөттүн аягында мээнет келет, Башында азап тарткан бакыт көрөт. 1621. Келгендердин ичинде барктуусу жок, Курч бычакка сап болор нарктуусу жок. 110. Эл ичинде бир макал бардыгы ырас: “Уулуна – ата абийри, ысмы мурас.

IV.2. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмө формасындагы зат атооч, атоочтук сөздөрдөн, экинчиси жак-таандык мүчөлүү жандоочтон турган ИТ кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сыпатын туюндуруп, кантип? деген суроого жооп берип, жайылма бышыктоочтук милдетти аткарат:

2128. Бийлик менен тартипти түзөт бектер, Бийликтин күчү менен корголот эле. 2021.

Бектердин иши менен бийлик турат, Бек жалкообу - бийлиги калат кулап.”

V. Иликтөөгө алынган дастанда аныктоочтук позицияда келген III типтеги изафеттик түрмөктөр да өтө аз. Төмөнкү саптарда гана I-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчө жана илик жөндөмө мүчөсүндөгү зат атоочтон турган изафеттик түрмөк, кимдин? деген суроого жооп берип, жайылма аныктоочтук милдетти аткарып келген:

1962. *Өтүкөндин бегинин* айтканын ук, Көптөр анын баалаган сөзүн угуп.

Биз жогоруда түз орун тартибинде келип ар түрдүү синтаксистик кызматтарды аткарып келген изафеттик түрмөктөргө токтолодук. Дастанда түгөйлөрүнүн орун тартиби алмашылып колдонулган ИТ да түрдүү синтаксистик кызматтарда кездешет:

1829. Акыл – сөзсүз *энчиси кудайымдын*, Билим көптү адамга берери чын. 1208. Айтолду айтты: “Э, уулум, тында, мени, *Түйшүгү келечектин* күтөт сени. 12. *Чыгыштын да, Мачиндин да бектери*, Жана толгон акылмандар бүт эми. 2492. *Түйшүгү хажибдердин* – улуу жумуш, Жакшы адамдын колунан келет бул иш. 4086. Алар – чын *өз эркеси заманынын*, Кул кубансын күчүнө дайым анын. 1958. *Улуу адамдын баарысы дүйнөдөгү* Акыл менен даңк алган билгин эми! 1988. Сак болсо башкарган бек сонун экен, *Ал тизгинин бийликтин* кармайт бекем.

2992. *Ордосу өкүмдардын* – жыргал ордо, Жыргалды сактоо турсун – бекем колдо. 4779. *Биримдиги кудайдын* мага маалим, Көңүлүмдөн ишенем ага дайым. 2724. Эгер бек сараң болсо – кемтиги анын, Сарандык – *эң жаманы кырсыктардын*. 2132. *Түркүгү өлкөнүн да*, сөздү уккун, Эки нерсе, эки тамыр, эки устун: Ак саясат – бул анын биринчиси, Экинчиси – тартиптүү аскер иши. 2231. Айтканын ук ойлонуп момун жандын, Момундук – *чоң сапаты адамдардын*. 123. *Жыргалын кулку, кубанч* эми көрсүн, Өзүнө Улукмандын жашын берсин!

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында I жана IV типтеги ИТ өтө сейрек колдонулат. II типтеги ИТ III типтеги ИТ караганда азыраак колдонулат, эң көп колдонулган ИТ болуп III типтеги ИТ эсептелет. Кийинки эки типтеги ИТ ар түрдүү структуралык типтерде колдонулган.

Адабияттар:

1. Юсупов М. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. АКД. – Ташкент, 1984.
2. Гусейнова М.Б. Изафетные словосочетания в кумыкском языке. АКД.-Махачкала, 2006.
3. Майзель С.С. Изафет в турецком языке.-М.-л.: Изд-во АН СССР, 1957.
4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим.-Бишкек, 1993.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.